

Насамкінець варто зазначити, що російська версія "Чорної ради" Куліша — це водночас і роман-ідилія, й історична хроніка, й етнографічний огляд. Зі стилістичного погляду текст далеко не однорідний, містить багато висловів українською мовою. Попри ці та інші недоліки, які автор усвідомлював, основної мети було досягнуто: російський читач дістав змогу ознайомитися з життям народу, який зробив такий вагомий внесок у створення російської держави.

Павло Михед

АПОСТОЛЬСЬКИЙ ПРОЕКТ МИКОЛИ ГОГОЛЯ (спроба реконструкції)

Обраний аспект дослідження дає змогу, по-перше, подати нову версію письменницької та митецької долі М.Гоголя, означити інший вектор розмислів про його творчу еволюцію як літератора. По-друге, історія апостольського проекту Гоголя у цілості її задуму проявляє багато що у понад двохсотлітньому месіанському потягу українців до Росії з ідеєю розбудови цитаделі православного світу. Гоголь — останній із когорти українців, великих ідеологів православної імперії, хоч його впливи на російське суспільство й мали помітний деконструктивний характер, що добре знав і розумів сам письменник. Доля його свідчить, зрештою, про те, що релігійні переживання й релігійні шукання ще в середині ХІХ ст. залишалися живими й дієвими, хоч би і в межах письменницької уяви. Спроба ж Гоголя поєднати релігію й літературу, вплинути на напрям розвитку останньої — явище, що й донині не має пояснення. І останнє. В запитальній формі. Чи не проливає апостольство Гоголя світла на наявність у самій українській культурі того, що породило ще один український феномен. Сутність його зводиться до того, що Україна водночас дала світові двох геніальних митців — Гоголя та Шевченка, які глибоко усвідомлювали свою місію як пророків; тільки один із них служив, умовно кажучи, національно-християнській ідеї, а другий, позірно, християнській, що, з огляду на контекст православ'я, можна було б визначити радше як ідею християнсько-національну, де під національним мислиться "общерусскость". Але якщо Шевченко залишився в межах художнього вияву свого пророчого профілю, то Гоголь не вдовольнився цим і замислив сценарій своєї з'яви світові в апостольській подобі, що й становить об'єкт нашого дослідження.

Гоголезнавці, особливо упродовж останніх років, широко послуговуються словами "пророк", "проповідник", "апостол" і навіть "російський Христос" (В.Паперний, О.Ковальчук)¹. Але найчастіше конкретизації їх змісту дослідники зазвичай уникають, не кажучи вже про прямі аналогії. Саме тому ідея В.Воропаєва², згідно з якою Гоголь все життя прагнув чернецтва і майже здійснив заповітну мрію, виглядає достатньо переконливою. Правда, відповіді на питання, чому він, зрештою, не став ченцем, дослідник не дає. Але це до слова.

¹ Див.: Паперный В. "Преображение" Гоголя (к реконструкции основного мифа позанего Гоголя) // Wiener Slawis tiseher Almanah. — München, 1997. — Bd.39; Ковальчук О. Гоголь — "русский Христос"? (Текст поеми "Мертвые души" як засіб самоідентифікації автора) // "Гоголезнавчі студії". — Ніжин, 1999. — Вип.4.

² Воропаев В. Духом схимник сокрушенный... Жизнь и творчество Н.В.Гоголя в свете Православия. — М., 1994.

Інша річ апостольство. Будь-яка розмова з цієї теми викликає мимовільне здивування, і певна міра умовності такого дискурсу завжди зберігається. Тому, починаючи розмову й випереджуючи аргументацію, зазначу, що апостольство Гоголя для мене не метафора, воно настільки ж реальне, наскільки реальне його чернецтво. Природно, що такий підхід вимагає іншої системи координат дослідження письменницького й людського шляху Гоголя.

Преп. о. Сергій Булгаков зазначав, що "кожен християнин, словами і ділами покликаний сповідувати Господа і тим самим Його проповідувати, закликається до апостольства, хоч і різні бувають дороги і образи цього проповідування, так само як різні і дари". В іншому місці він наголошує: "Всі християни причетні до покликання і служіння апостольству, а, отже, і його дару, всі, помазані Духом, становлять народ Божий, царственне священство, всі мають поклик апостольства. Про це свідчить, перш за все, наявність чину рівноапостольства, який, безперечно, означає служіння, подібне до апостольства"³.

Підстави для розмови на цю тему дав сам Гоголь у "прощальній повісті" — "Авторській сповіді": "Если бы не завещание, которое я поместил довольно неосторожно, в котором намекал на поученье, которое обязан дать всяк автор поэтическими созданиями своими, никто бы и не вздумал приписывать этого апостольства, несмотря даже на решительный слог и некоторую лирическую торжественность речи"⁴.

Це зізнання містить цінну інформацію, адже формулює не тільки саму ідею апостольства, а й її художні похідні, властиві стилю "Вибраних місць із листування з друзями".

"Апостольський поклик" і бажання проповідувати не виникають у Гоголя раптово й неочікувано у другій половині 1840-х років, як це часто подається дослідниками. Це не наслідок якихось хворобливих відчуттів письменника. Можна з певністю стверджувати, що ідея обранництва була присутня в Гоголевій свідомості з моменту самоусвідомлення, і з плином життя.

Апостольський профіль лише увиразнювався, щоб у 1840-х роках набути реальних обрисів.

Як відомо, Гоголь з'явився на світ як свідчення діянь вищих сил, і сімейні легенди про це були в усіх на вустах. З дитинства їх знав і Гоголь. Біографам добре відомий епізод явлення Богородиці Василю Опанасовичу — батькові письменника. Це сталося уві сні після відвідин церкви в Ахтирці, про що розповіла мати М.Гоголя, Марія Іванівна, в листі до С.Аксакова. Нагадаю: "Він стояв у храмі по лівій стороні; раптово царські ворота відчинились, і вийшла цариця у порфирі і короні і почала говорити до нього словами, яких він не пам'ятав: "Ти зазнаєш багато хвороб, ... але все минеться, — цариця небесна сказала до нього: ти видужаєш, одружишся, і ось твоя дружина". Мовивши ці слова, підняла вгору руку, і він побачив біля ніг її маленьке дитя, що сиділо на підлозі, і риси його закарбувались у пам'яті". Василь Опанасович забув цей сон, але через багато років у містечку Ярьськах, куди сім'я їздила на молебень до церкви, він побачив у домі тітки майбутньої дружини на руках годувальниці семимісячне маля. Він ясно розгледів обличчя дитини, на яке уві сні вказувала Богородиця. Він нікому не розказав про це, але почав часто бувати в домі й залюбки грався з дитиною, дивуючи дорослих своїм завзяттям. Коли майбутній дружині мало виповнитись чотирнадцять років, Василь Опанасович

³ Протоієрей Сергій Булгаков. Зов апостольства. Слово на день памяти святых первоверховных апостолов Петра и Павла 29 июня // Слова. Поучения. Беседы. — Paris, 1987. — С.339, 340.

⁴ Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.: В XIV т. — М.; А., 1938. — Т.VIII. — С.463. Далі том і сторінку зазначаємо в тексті.

побачив “той самий сон і в тому самому храмі, але не царські ворота відчинились, а бічні олтаря і вийшла дівчиця в білому платті з блискучою короною на голові, краси неописаної, і, вказавши у лівий бік, сказала: “Ось твоя наречена”. Він озирнувся в той бік і побачив дівчинку у білому платті, яка сиділа за роботою перед маленьким столиком і мала ті самі риси обличчя”. Після цього Василь Опанасович попросив руки Марії Іванівни. Як свідчить вона в листі до іншого адресата, “любов чоловіка була незрівнянна; я була цілком щаслива. Він був старіший за мене на тринадцять років”.

На цьому події, що підводять Гоголя до ідеї обранництва й особливого призначення, не закінчились. Двоє перших дітей народилися мертвими. Тоді Марія Іванівна дала обітницю: якщо народиться в неї син, назвати його Миколою, на честь чудотворного образу Миколи Диканського. Ось чому письменник, за словами сестри Ольги, “любив згадувати про те, чому назвали його Миколою”⁵. У віці дев’яти років помер брат Іван. І у глибоко релігійній свідомості Гоголя не могла не з’явитись сакральна думка: Господь чомусь благоволить до тебе, не випадково Він оберігає тебе.

Дослідники вже досить давно завважили, що мотив обранництва з юності вкорінюється у свідомості майбутнього митця, про що свідчать уже перші писемні джерела, листи з Ніжина⁶.

Трюїзмом стала думка про потайливість Гоголя, якого співучні після знайомства з відомим романом Вальтера Скотта прозивали “таємничим карлою”. Гоголь і сам зізнався: “Недоверчивий ни к кому, скрытный, я никому не поверил своих тайных помышлений, не делал ничего, что бы могло выявить глубь души моей. Никому, и даже из своих товарищей, я не открывался, хотя между нами было много истинно достойных” (X, 112).

Влітку 1825 р. Гоголь, здається, вперше формулює думку про своє особливе призначення: “Что касается до меня, то я совершу путь в сем мире и ежели не так, как предназначено всякому человеку, то по крайней мере буду стараться сколько возможно быть таковым” (X, 59–60). Ще раніше в його листах з’являється тема особливих стосунків із Богом: “Бог удержал меня” (X, 53); “Прибегните так, как я прибегнул к Всемогущему” (X, 53). А в одному з листів, щоправда, в гумористичному контексті, зазначає: “Желаю быть ясновидцем” (X, 82).

Часто цитується дослідниками фраза з листа Гоголя до його дядька, П.Косяровського: “Исполнятся ли высокие мои начертания? Или неизвестность зароет их в мрачной пучине своей?” (X, 112). У цьому ж листі він говорить про юстицію як про можливий предмет майбутніх занять, але звучить це радше як евфемізм. С.Скалон згадує, що напередодні від’їзду з рідного дому до Петербурга Гоголь здивував її словами: “Прощайте, Софіє Василівно! Ви, певно, або нічого про мене не почуєте, або почуєте щось досить гарне. Ця самовпевненість нас здивувала у той час, оскільки ми нічого особливого в ньому не бачили”⁷. Гоголь їхав до Петербурга не тільки зі зрозумілим для молоді людини марнославним бажанням підкорити столицю, а й із упевненістю, що йому судилося стати відомим завдяки своїм діям: адже до нього прихильний Всевишній.

В іншому листі до дядька читаємо: “А что еще более, за что я всегда благодарю Бога, это свою настойчивость и терпение, которыми я прежде мало обладал; теперь ничего из начатого мною я не оставляю, пока совершенно не окончу” (X, 133).

¹ Вересаев В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. – Х., 1990. – С. 29-31, 33.

⁶ Гиппиус В. В. Гоголь. – Л., 1924.

⁷ Вересаев В. Гоголь в жизни. – С.94.

Останні місяці перебування Гоголя в Ніжині сповнені напружених роздумів про себе, про своє покликання, про майбутнє. Основний мотив — це саморефлексія. Навіть у листах, адресованих матері, він схильний дивитись на себе з боку і бачити при цьому образ людини, яка багато пережила, спізнала життя, людини, сповненої християнського смирення та покори й готової до великих діянь. Цю думку з риторичним блиском він нав'язує й матері: "Я больше испытал горя и нужд, нежели вы думаете; я нарочно старался у вас всегда, когда был дома, показывать рассеянность, своенравие, и проч., чтобы вы думали, что я мало обтерся, что мало был прижимаем злом. Но вряд ли кто вынес столько неблагодарностей, несправедливостей, глупых, смешных притязаний, холодного презрения и проч. Все выносил я без упреков, без роптания, никто не слышал моих жалоб, я даже всегда хвалил виновников моего горя" (зразковий християнин! — П.М.). І продовжує: "Правда, я почитаюсь загадкою для всех; никто не разгадал меня совершенно. У вас почитают меня своенравным, каким-то несносным педантом, думающим, что он умнее всех, что он создан на другой лад от людей (курсив мій. — П.М.). Верите ли, что я внутренне сам смеялся над собою вместе с вами? Здесь меня называют смиренником, идеалом кротости и терпения. В одном месте я самый тихий, скромный, учтивый, в другом — угрюмый, задумчивый, неотесанный и проч., в третьем болтлив и докучлив до чрезвычайности, у иных умен, у других глуп. Только с настоящего моего поприща все узнаете мой настоящий характер" (X, 123).

Те, що Гоголь не був серед гімназистів "ідеалом кротости и смирения", свідчать його співучні. В.Любич-Романович згадує, що він "постійно залишався на самоті... життя у школі було справжнім пеклом для нього"⁸. Але створюється враження, що часто згадувана недбалість і неохайність Гоголя, завважена не тільки аристократом В.Любичем-Романовичем, була майстерно зіграною роллю жалюгідного ізгоя, заледве не юродивого, терпимість якого ґрунтувалася на переконаності у високому захисті, а все, що відбувалося, було лише випробуванням Господнім: "Я слишком много знаю людей, чтобы быть мечтателем. Уроки, которые я у них получил, останутся навеки неизгладимыми, и они верная порука моего счастья. Вы увидите, что со временем за все их худые дела я буду в состоянии заплатить благодеяниями, потому что зло их мне обратилось в добро. Это неперменная истина, что ежели кто порядочно пообтерся, ежели кому всякий раз давали чувствовать крепкий гнет несчастья, тот будет счастливейший" (X, 123). Підсумовуючи й узагальнюючи свої роздуми, Гоголь неначе привідкриває таємне: "Человек странен касательно внутреннего своего пожелания. Он завидел что-то вдали, и мечта о нем ни на минуту не оставляет его. Она смущает покой его и заставляет употребить все силы для доставки существенного" (X, 93).

З роками Гоголь зміцнювався у своїй вірі, незважаючи на життєві випробування. Столиця зустріла його непривітно, як, певно, зустрічала тисячі юнаків із усієї Росії, які намагалися здобути місце під сонцем. Гоголь шукає себе на літературному терені, але провал "Ганса Кюхельгартена" змусив задуматись. Він пробує сили в театрі, літературі, наукових студіях, викладанні й на службі. Це свідчення того, що література не була для нього основним заняттям, що письменником він став ніби мимоволі. Просто тому, що на цьому терені до нього прийшло визнання. А талант — від Бога. Тож вірність талантові — вірність покликанню.

Гоголева ідея апостольства має свій, виразно маркований і досить складний сюжет. Відтворити його в повному об'ємі не дає змоги обсяг статті, тож означу

⁸ Там само. — С. 80-81.

лише основні перипетії та фінал, починаючи з від'їзду за кордон (а саме тоді Гоголь кинув репліку: "Пророку нет славы в отчизне", XI, 41).

У контексті апостольства надзвичайно важливе значення має вибір письменником Рима як місця проживання. А.Терц справедливо зазначає: "Перебування у вічному місті, наче спеціально відведеному для звершення духовного подвигу, зміцнювало його в усвідомленні центрального становища у світі". Далі дослідник пише: "Тут людина сприймалась у пошукуваній якості місця, на яке вона поставлена не дарма, але заради предвічного плану Творця й упорядника життя"⁹. Саме Рим був місцем, відзначеним діяннями апостолів. Його називали Столицею Апостолів. Він став символом початку триумфу християнської віри. І сакральним центром гоголівського світу, звідки починались його діяння. Скільки гімнів проспівав письменник Вічному Місту: "О Рим, Рим! Кроме Рима, нет Рима на свете, хотел бы я сказать, — счастья и радости, да. Рим больше, чем счастье и радость" (XI, 242). Або: "Когда я увидел, наконец, во второй раз Рим, о как он мне показался лучше прежнего! Мне казалось, что, будто я увидел родину свою, в которой несколько лет не бывал я, в которой жили только мои мысли. Но нет, это все не то: не свою родину, а родину души своей я увидел, где душа моя жила еще прежде меня, прежде, чем я родился на свет..."(XI, 141). Кожна нова зустріч із Римом додає снаги та впевненості. Гоголь не перестає по-дитячому дивуватись: "Да, что меня больше всего поразило, так это Петр (собор Св. Петра. — П.М.). Он страшно вырос, купол необыкновенно сделался огромнее"(XI, 179). Звідси письменник бачив обриси майбутнього християнського світу. І вибір міста не був випадковим.

Упродовж перших років перебування за кордоном Гоголь не обмежувався інтересом лише до православної ідеї. "Польський епізод" не можна потрактувати як випадковість у його біографії. І це, до слова, в жодному разі не була ідеологічна суперечка, в якій Гоголь обстоював засади православ'я, як інколи це подають, посилаючись на В.Вересаєва. Має рацію М.Богоявленська, коли стверджує: "Митець міг тимчасово взяти гору над мислителем, але процес релігійного шукання ніколи не припинявся в Гоголя. Тому й ідейне багатство довоколишнього світу не могло не зацікавити його. Вже сама допитливість його розуму і природна спостережливість, а також прагнення до самоосвіти унеможливають повну байдужість до католицизму"¹⁰. З поляками Гоголя пов'язувала ідея оновлення християнської віри через покаяння та введення Христа до всіх сфер суспільного життя, відродження на основі Євангелія. Любов во Христі — ось той ідеал, який бачився й Гоголю, й М.Семенку з І.Кайсевичем, католикам-єзуїтам, які належали до ордену ресурекціоністів Б.Янського та А.Міцкевича¹¹. Перший дослідник цієї проблеми наводить фрагмент щоденника Янського, який ніби вилучено із гоголівського тексту: "Два года я полон планов написать что-нибудь полезное для своих земляков. Чую великую потребность в апостольстве истины. Жалкий я хотел дать нечто благое из себя, когда не имею ничего доброго в себе. Боже, дай мне любовь и силу для учета моей совести, для уничтожения во мне зла и оживления добра! Приношу тебе благодарность за мысли, которыми ты недавно вдохновил меня, что любовь к ближнему без любви Бога суетна, ибо может привести ко злу. Подкрепи меня любовью Твоею, угаси, уничтожь во мне

⁹ Терц А. В тени Гоголя. — Paris, 1981. — С.395.

¹⁰ Богоявленская М. Религиозный лик Гоголя в новом освещении (К развитию и восприятию религиозной мысли Гоголя). — Нью-Йорк, 1960. — С.37.

¹¹ Назва ордену походить від resurrectione — воскресіння, з-мертвих-встали. До ритуалу покаяння членів ордену входила мандрівка до Святих Місць.

проявлення духа гордыни и телесности”¹². Гоголю, який мріяв про духовне відродження Росії, плани та проекти польських емігрантів були близькими.

Заклучна фаза практичного втілення апостольського проекту припадає на 1840-і роки й пов'язана з реалізацією задуму “Мертвих душ”. Цей твір Гоголя, як відомо, задумувався за аналогією з “Божественною комедією” Данте. Перша, умовно кажучи, критична частина з'явилася 1842 р. Дві наступні мали показати відродження мертвих душ, преображення героїв поеми (авторське визначення жанру твору як поеми теж було пов'язане з поемою Данте). Про це писав одразу після виходу “Мертвих душ” С.Шевирьов, один із близьких до автора людей. Доброзичливо налаштований до письменника П.В'яземський, вже після знайомства зі згаданим твором, побачив Гоголя в новому вимірі: “Запити його й небозвід стали ширшими. Можна сказати, що він уже в “Мертвих душах” переступив розсудливі й законні межі”. Зауважимо, що тільки ще починаючи роботу над поемою, Гоголь замислювався над питанням: “Что говорит во мне неслыханными речами? Что же я человек? Человек ли я?” (VI, 643).

Після “Мертвих душ” письменник шукав “положительной почвы” (Хом'яков) для своїх героїв. Саме в цей момент стає особливо помітною верховність ідеї, а не художності. “Література” поступово перестає “бути для нього основною справою, на перше місце виступають у Гоголя його особисті запити як людини”¹³.

Від самого початку письменник зрозумів, що комплекс ідей, який має стати засадничим у перетвореному світі його твору, буде пов'язаний із християнським вченням. У “Авторській сповіді” він зазначає: “Мне казалось всегда, что, прежде чем вводит что-либо новое, нужно не как-нибудь, но в корне узнать старое; иначе применение самого благодетельнейшего в науке открытия не будет успешно. С этой целью я и заговорил преимущественно о старом” (VIII, 436). Гоголь напружено роздумує над новими-старими ідеями, шукаючи власну платформу. Він багато читає релігійної святоотецької літератури (від праць українських діячів церкви, наприклад, Дмитра Ростовського (Туптала) до Фоми Кемпійського). Тож не позбавлене здорового глузду іронічне й певною мірою несправедливе зауваження А.Терца: “Гоголь багато не читав, але, щоб не блукати намарне, першим із російських мислителів XIX століття перечитав Євангеліє. У цьому його велика історична заслуга”. У свідомості письменника поступово формується соціально-християнська доктрина, що й була викладена у “Вибраних місцях із листування з друзями”. Цей твір — своєрідна стилізація в епістолярному жанрі, а до того ж — і збірка оригінальних статей і есеїв.

Книжка мала виконати кілька завдань. По-перше, Гоголь репрезентував комплекс тих ідей, які, на його думку, могли відродити Росію. По-друге, він хотів перевірити їх на читачах і тому в кількох листах говорить про книжку як про своєрідний випробувальний камінь. Він просить своїх адресатів повідомити про те, як сприймають читачі його творіння.

Письменник формулює комплекс ідей, які мають стати засадничими в утопічному плані воскресіння Росії та змістом наступних томів “Мертвих душ”. Але “Вибрані місця...” поступово набували самостійного звучання й самостійного значення. Абсолютний естетичний смак Гоголя вимагав надати книжці художньої завершеності. Можна сказати, що сам матеріал продиктував її художню природу. Християнський зміст актуалізував учительну проповідь, яка утримує домінанту пафосу “Вибраних місць”. Але Гоголь усвідомлював, що проповідь оголюється,

¹² Кочубинский А. Будущим биографам Гоголя // Вестник Европы. — 1902. — Т.231. — С.659.

¹³ О. Зеньковский В. Н.В.Гоголь. — СПб. — С.198.

“пряме” слово приречене; ось чому другою темою своєї книжки він робить історію власного життя.

Сповідь в очах письменника має силу своєрідної охоронної грамоти. Вона застрахована від скепсису та недовіри. Тому тема власного життя й набуває форми сповіді. Саме в цьому вимірі тексту знаходить вияв “лирическая взволнованность”: Гоголь надавав сповіді величезної ваги. В.Гіппіус, один із проникливих знавців творчості Гоголя, щодо “Вибраних місць” зазначав: “Тепер центр уваги перемістився для нього з об’єктивної діяльності на особистість письменника, при цьому сенс творчості виявляється у впливі на читача не самого матеріалу як такого, а письменницької особистості через матеріал”. Визначаючи ж природу жанру твору, він писав, що “книга ця – задум у подвійному плані – сповіді і проповіді”¹⁴. Сам Гоголь ще 1844 року, інтенсивно обдумуючи майбутній твір, стверджував у листі до М.Язиково: “Если тебе сколько-нибудь удастся излить на бумагу состояние души твоей, как она из лона скорби перешла к утешению, то это будет драгоценный подарок миру и человечеству. Состояние души страждущей есть уже святыня, и все, что не исходит оттуда, драгоценно, и поэзия, изникшая из такого лона, выше всех поэзий” (VII, 263). А у “Вибраних місцях” зазначає: “Приспевает время, когда жажда исповеди душевной становится сильнее”. Відповідаючи тим, хто звинувачував його в хибній спрямованості книжки, Гоголь писав: “Как может он, неопытный сердцезнатель, назвать ложью сплошь, сначала и до конца, какую бы то ни было душевную исповедь” (XIV, 69). Письменник розумів, що сповідь – невід’ємний елемент християнського обряду; він зберігає свою сакральність у будь-якому контексті. Сакралізація розповіді у “Вибраних місцях” стає однією зі складових апостольського проекту. У листах Гоголь наполегливо наголошує на сакральному характері книжки, поява якої “совершилась... не без воли Божьей” (XIII, 186). Навесні 1844 р. він наставницьки зазначає в листі до О.Іванова: “Вы не почувствовали близкого к нам участия Бога и всю высоту родственного союза, в который он вступил с нами” (XII, 274). Сакралізації розповіді Гоголь досягає, створюючи ситуацію передсмертного слова. Перше речення книжки звучить так: “Я был тяжело болен; смерть уже была близка”. А далі пов’язує свій порятунок із Провидінням: “Небесная милость Божия отвела от меня руки смерти” (VIII, 215). При початку книжки письменник вміщує “Заповіт” і дає розпорядження стосовно погребіння: “...Я возвещаю это здесь в самом начале моего завещания, в надежде, что, может быть, посмертный голос мой напомнит вообще об осмотрительности”(VIII, 219). Він висловлює впевненість, що після смерті його слово прозвучить повноцінно: “Вспомнит всяк из них после моей смерти, сообразя все слова, мной ему сказанные, и перечтя все письма, к нему написанные за год перед сим”(VIII, 220).

Сповідь Гоголя постулює право на повчання: “Да вспомнят также мои соотечественники, что и не бывши писателем, всякий отходящий от мира брат наш имеет право оставить нам что-нибудь в виде братского поучения...”. В іншому місці він зазначає, “что человек, лежащий на смертном одре, может иное видеть лучше тех, которые кружатся среди мира”(VIII, 221). Тобто ставить на кін “віри-зневіри” у своє слово власне життя. Така ціна переконливості. Письменник подає російській літературі наступних поколінь приклад тієї високої моральної відповідальності, яка, певно, була не менш важливою, ніж його творчість. Це спостерегли вже сучасники. І.Аксаков стверджував, що “біографія внутрішнього життя” Гоголя гідна особливої уваги. Право проповіді

¹⁴ Гиппиус В. От Пушкина до Блока. – М.; А., 1966. – С.188.

вимагало легендаризації власної людської долі для надання авторитетності слову. “Авторська сповідь”, задумана як коментар до “Вибраних місць”, перетворилася під пером автора на ще одну сповідь, покликану посилити ідею обраності його долі.

Ще однією складовою апостольського проекту стала поява Гоголя на картині О.Іванова “Явлення Месії” в образі “найближчого до Христа”. Відомо, що цей персонаж і його рольова функція були продумані й підказані авторові картини самим Гоголем, який позував для неї. Хоча в останньому варіанті твору профіль письменника заледве пізнаваний, але все ж вгадується.

До “Вибраних місць” автор увів розділ “Історичний живописець Іванов”, подавши в ньому, як сказали б сьогодні, рекламу цієї картини. Він називає її “явленням небывалым” (VIII, 328), “колоссальным делом, которого не создавал доселе никто” (VIII, 329). На це теж була воля Божа, про що Гоголь говорить: “Я это знаю и отчасти испытал сам. Мои сочинения тоже связались чудным образом с моей душой и моим внутренним воспитанием” (VIII, 333).

Була ще одна обставина, яка актуалізувала картину Іванова в сценарії гоголівського апостольського проекту. Наприкінці 1845 р. Микола I приїхав до Рима. Ця подія сприймалася крізь призму есхатології двох Римів, що надавало візитові особливого сенсу. Микола I бачив картину Іванова. Тож у її майбутній появі на батьківщині Гоголь вбачає не тільки велику культурно-художню, а й суспільну подію. Кілька разів він висловлює думку про необхідність суміщення в часі її презентації з виданням власних творів. В одному з листів письменника до О.Іванова читаємо: “...пора наконец показаться на свет плодам мира, обдуманных в глубине души мыслей и высоких созерцаний, совершившихся в тишине. Хорошо бы было, если бы и ваша картина и моя поэма явились вместе”(XIV, 217). Гоголь ніби маркує свою причетність і свою роль у цій події.

Повернутись до Росії в сакральному ореолі “найближчого до Христа” на картині, пафос якої — пророче явлення, — ось геніальний хід у містифікації власної особи. Але це був не єдиний іконічний образ у ретельно обдуманій Гоголем режисурі власного Явлення в новій якості апостола. У всьому сценарії поки що був відсутній основний сюжетний мотив дійства — мотив Преображення.

Гоголь веде його цілеспрямований пошук. Він вводить до “Заповіту” ще один мотив із власним портретом. Позірно досить незначний, цей мотив пройнятий глибоким сенсом. Як не вартий уваги, його сприйняли сучасники, частина з них зреагувала навіть негативно. Ця історія досить добре відома гоголезнавцям, тому нагадаю лише ключові події.

1843 р. в журналі “Москвитянин” була надрукована літографія з портрета Гоголя роботи О.Іванова. Публікація, ініціатором якої до того ж був М.Погодін, редактор журналу, викликала обурення письменника — настільки сильно, що він згадав про цей епізод через кілька років у своєму “Заповіті”. Врівноважений С.Аксаков написав Гоголю різкого листа: “Я не вірив своїм очам, що ви навіть у заповіті (я вірю вам, що ви писали заповіт, а не твір, хоч цьому повірити досить важко), прощаючись із цим світом і усіма його огидними пристрастями, — ганите, безчестите чоловіка, якого називали своїм другом і який справді був вам другом, по-своєму”¹⁵. С.Аксаков мав рацію. Справді, наприкінці 1838 р. Гоголь писав із Рима до Погодіна: “Прощай, мой добрый, мой милый! Мой великодушный! Зачем я не могу выказать мою благодарность!” (XI, 118). Завжди делікатний, С.Шевирьов розцінив учинок письменника як “неохайність душевну, що бере в нас витоки від

¹⁵ *Переписка Н.В.Гоголя*: В 2-х тт. — М., 1988. — Т.1. — С.81.

необмеженого самолюбства”¹⁶ і зажадав вилучити цей фрагмент із другого видання книжки. Реакція Гоголя, всупереч наведеним переконливим доказам, залишилася незмінною: “Я не отрекусь от моих нападеней, но рядом с ними выставлю только, что следует взять на вески, когда произносишь полный суд над человеком” (XIII, 291). Натомість він пропонує додати розділ “Про достоїнство творів (і) літературних праць Погодіна”.

Дивувався, виправдовуючись, М.Погодін: “Я думав навіть зробити тобі маленьку приємність, а твоїм поціновувачам велику. Ніякої іншої думки не було й не могло бути. Питатись у Росії ніколи не було у звичаї”. Погодін був абсолютно переконаний: “Твоя власність шкоди не зазнала, в цьому я тебе запевняю”¹⁷. Лише пізніше він висловив слушне припущення: “...Хіба що не мав ти якоїсь особливої думки чи якогось особливого наміру, що за тобою водилось, — придумувати, катаючи кульки, різні вигадливі речі, припустімо, для благих, потвоєму, цілей. Друже мій, у простому серці Бог спочиває, каже російське прислів'я”¹⁸. Гоголь у відповідь запропонував Погодіну викинути все із голови, переконуючи, що він мав на увазі “только неряшливость и торопливость”, і той прийняв це як вибачення: “У мене на другий день після прочитання книжки не залишилось гіркоти в серці”, я “спокійний і не серджуся”¹⁹.

У критичній літературі висловлювались різні думки щодо цього епізоду. Але, здається, ніхто не намагався пояснити появу в цьому пункті заповіту розмови про двох художників, що її запропонував Гоголь як своєрідний вихід із ситуації (це справді віртуозне “катання кульок”), але саме тут він і вводить тему Преображення.

Спочатку Гоголь повідомляє про існування ще одного свого портрета, створеного художником, ім'я якого називати не поспішає. Спершу він говорить про іншого знаменитого митця та його не менш знамените полотно. При цьому всіляко нахвалює гравірувальника, який наважився дати нове життя відомій картині. Все це має відкластися у свідомості читача: “Художник этот уже несколько лет трудится в Риме над гравированием картины Рафаэля “Преображение Господне”. Он всем пожертвовал для труда своего, — труда убийственного, пожирающего годы и здоровье, и с таким совершенством исполнил свое дело, подходящее ныне к концу, с каким не исполнял еще ни один из граверов” (VIII, 223). Саме в його виконанні, якби “пожелали бы мои соотечественники увидеть и портрет мой”, Гоголь готовий з'явитись на картині, підписаний: “Гравировал Иорданов”. Але тут же він продовжує: “А еще будет справедливей, если те, которые имеют достаток, станут вместо портрета моего покупать зстамп “Преображение Господня”, который по признанию *даже чужеземцев* (курсив мій. — П.М.), есть венець гравировального дела и составляет славу русскую” (VIII, 223). О.Іванов інакше оцінював завершену Іордановим роботу: “Не думаю, — писав він до Гоголя, — щоб відбулись животворчі зміни у гравірувальному світі навіть із найщасливішим вітанням його важливої праці. Його мистецтво не корінне, а підпорядкована пристрасть; його характер не опрацьовано під манер доби нашого часу, і, зрештою, його серце — не російське”²⁰. Таким був присуд художника. Думаю, що й Гоголь знав справжню ціну творінню Іорданова. Але для нього було важливо інше — сформувати (радше в підсвідомості, ніж на свідомому рівні) на візуальній основі своєрідний асоціативний ряд за допомогою ефекту стереоскопії: портрет Гоголя і Преображення Господнє. Тут і виникає спроба

¹⁶ Там само. — Т.2. — С.346.

¹⁷ Там само. — С.409-410.

¹⁸ Там само. — С. 411.

¹⁹ Там само. — С. 425.

²⁰ Там само. — С. 484.

очевидної сакралізації Преображення самого автора. Витворюється своєрідний сакралізований центр: Господь, формула Преображення й Гоголь. Якщо до цього додати семантичні обертони образу “найближчого до Христа” з картини О.Іванова “Явлення Месії”, то Гоголь постає в тому контексті, який і передбачав сценарій його особистого Явлення.

Нарешті, ще один важливий елемент апостольського проекту — це визначення дати й місця початку основного дійства. Воно було визначене Гоголем ще 1842 р., коли він отримав благословення відвідати Єрусалим і побувати біля Гробу Господнього. З цього моменту поїздка до Єрусалима стає однією з постійних тем його листування. Гоголь висловлює сподівання, що звідти “понес би я повсюду образ Христа”. Він залучає до цієї ідеї багатьох людей. Одних запрошує з собою, іншим розповідає про плани майбутньої мандрівки, яку потім відкладає на невизначений термін. Створюється враження, що він начебто закріплює у свідомості друзів і знайомих цю думку. До неї він повертається й у “Заповіті”. Адже слово, мовлене у “Вибраних місцях”, не тільки передсмертне, промовляється воно також і напередодні “путешествия к Святым Местам”.

Майбутнє відвідання Гроба Господнього Гоголь постійно датував Пасхою, Святим Воскресінням: “...в Иерусалим, ко времени Пасхи” (XIII, 47), “...к великому посту и Пасхе в Иерусалим” (XIII, 101), “Если Бог поможет устроить мои дела, кончить мое сочинение, без которого мне нельзя ехать в Иерусалим” (XIII, 195). Нагадаю, що й “Вибрані місця” завершуються розділом “Святе Воскресіння”. Це основне християнське свято органічно пов’язане з містичним явленням чудесного. Воно виступає носієм ідеї вищої гармонії. Яким бачиться його призначення Гоголеві? Навіщо воно? “Затем, — стверджує письменник, — чтобы хотя некоторым, еще слышавшим весеннее дыхание этого праздника, сделалось бы вдруг так грустно, так грустно, как ангелу на небе. И, завопив раздирающим сердце воплем, упали бы они к ногам своих братьев, умоляя хотя бы один этот день вырвать из ряда других дней, один бы день только провести не в обычаях XIX века, но в обычаях Вечного Века, в один бы день только обнять и обхватить человека, как виноватый друг обнимает великодушного, все ему простившего, хотя только затем, чтобы завтра же оттолкнуть его от себя и сказать ему, что он нам чужой и незнакомый. Хотя бы пожелать так, хотя бы только насильно заставить себя это сделать, ухватиться бы за этот день, как утопающий хватается за доску! Бог весть, может быть, за одно это желание уже готова сброситься с небес нам лестница и протянуться рука, помогающая взлететь по ней”(VIII, 416). Святе Воскресіння для Гоголя — початок нового життя, нової перетвореної Росії, де “праздник Воскресения Христова воспряднуется прежде, чем у других” (VIII, 418). Прикметно, що ця теза завершується словами: “Такие мысли не выдумываются, внушением Божиим порождаются они разом в сердцах многих людей...”(там само).

У 1840-х рр. шлях Преображення не виглядав таким надуманим і нереальним, яким він іноді видається сьогодні. Містичне начало становить одну з важливих складових духовного життя православного християнина. Ось як описує Гоголь момент Преображення у фіналі “Божественної Літургії”: “Но если Божественная Литургия действует сильно на присутствующих при свершении ее, тем еще сильнее действует на самого совершителя, или иерея... Сам Спаситель в нем вообразится, и во всех действиях его будет действовать Христос; и слова его будет говорить Христос... Слова его приобретут силу врачующего елее и будут на всяком месте словами мира и любви”. Відомий дослідник російського духовного життя В.Лоський писав з подібного приводу: “Східне вірування ніколи не проводило різкого розмежування між містикою та богослов’ям, між особистим досвідом пізнання Божественних тайн і догматами, схваленими Церквою”. Він наводить слова сучасника Гоголя, православного богослова, митрополита Філарета Московського: “Необхідно, щоб

жодну, навіть у тайні сокровенну премудрість (ми) не вважали для нас чужою і до нас не належною, але зі смиренням налаштували ум до божественного споглядання і серце до небесних відчуттів". Коментуючи це висловлювання, історик філософії зазначає, що "ми... повинні примушувати себе до глибокої зміни свого розуму. До внутрішнього його перетворення, і, отже, ставати здатними набути містичного досвіду". Загострюючи думку, В.Лоський констатує: "Немає християнської містики без богослов'я, і, що ще важливіше, немає богослов'я без містики".

Мета християнського пізнання, як стверджують святі отці, — єднання з Богом. В.Лоський доходить парадоксального, на перший погляд, висновку: "християнська теорія має значення вищою мірою практичне і чим містичніша ця теорія, тим безпосередніше вона прямує до вищої своєї мети — до єднання з Богом, тим вона і "практичніша"²¹.

Якщо тепер спробувати сфокусувати в одній площині всі згадані складові задуманого Гоголем сценарію його Явлення в ролі нового апостола, то постає приблизно така картина. Я свідомо її конкретизую, розуміючи, що неминуче огрублюю задум, але тільки так її можна унаочнити.

Отже, О.Іванов завершує свою картину і вона буде представлена на огляд імператора Миколи I. На цю подію, за задумом Гоголя, збирається вся столична еліта. Напередодні з'являється наклад книжок Гоголя, серед яких "Вибрані місця" з його портретом і вставним естампом "Преображення Господня" Рафаеля, що стає предметом розмов і обговорення. Відбувається це напередодні Великодня, а сама презентація картини планується на Великдень. Ім'я Гоголя в усіх на вустах ще й тому, що активно обговорюються всі персонажі картини. Заходить мова про Гоголя і, природно, постає питання: а де ж він сам? В оточенні є люди, які знають — Гоголь біля Гроба Господнього. Тобто Гоголь і тут виявиться "найближчим до Христа", тож його повернення до Росії стане поверненням апостола, який несе нову віру та воскресіння. У передмові до "Вибраних місць" він писав: "Я же у Гроба Господнього буду молитися о всех моих соотечественниках, не исключая из них ни единого; моя молитва будет также бессильна и черства, если святая небесная милость не превратит ее в то, чем должна быть наша молитва"(V, 219).

Але сталося інакше. Гоголю не повірили, посміялися над його задумом "Вибраних місць"²². Коли стало зрозумілим, що в поїзді до Єрусалима вже немає сенсу, Гоголь пише до С.Шевирьова вражаючий за своєю щирістю лист: "Признаюсь, часто находит на меня мысль: зачем я теперь поеду в Иерусалим? Прежде я был, по крайней мере, в заблуждении насчет самого себя. Я думал, что я хоть немного лучше того, что я есмь. Я думал, что я подвинулся ближе к тому делу, за которым ехал в Иерусалим, я думал, что молитвы мои что-нибудь да будут значить у Бога, если только помолются мои земляки, люди той же земли, чтобы значили что-нибудь мои молитвы. Теперь думаю, не будет ли оскорблением святыхи мой приезд и поклонение мое, если бы Богу было угодно мое путешествие, возгорелось бы в груди мое желание сильнее, и все бы меня тянуло туда, и не

²¹ Лосский В.Н. Очерк мистического богословия восточной церкви. Догматическое богословие. — М., 1991. — С. 9-10.

²² Я не маю на меті обговорювати тут причини нерозуміння російським суспільством твору М.Гоголя. Вони багатоаспектні й вимагають спеціальної уваги. Сучасний російський дослідник Ю. Моргуліс пояснює це "малою сумісністю книжки з російською ментальністю". Див.: Моргулис Ю. Книга Н.В.Гоголя "Вибранные места из переписки с друзьями". Основные вехи истории восприятия. — СПб., 1998. — С.108. Поділяє цю думку й О.Ковальчук, акцентуючи національний фактор (Гоголь — "українська людина, яка претендує на роль "русского Христа"). Див.: Ковальчук О. Цит. пр. — С.83. Обидва науковці розвивають думку, ще раніше висловлену Ю.Барабашем, який основною причиною вважав гоголівське бароко, ментально чуже й незрозуміле в Росії. Див.: Барабаш Ю. Самотність Гоголя // Сучасність. — 1995. — №10. — С.86.

посмотрел бы я в трудности пути. Но в груди моей равнодушно и черство, и меня устрашает мысль о затруднениях” (XIII, 399).

Гоголь все ж таки поїхав до Єрусалима, але враження його були далекі від сподіваних, перш за все тому, що був втрачений важливий сенс цієї акції. Повернення на батьківщину картини О.Іванова теж не стало подією, пройшло майже непоміченим. Сам автор, навіть презентувавши картину, не звертаючи уваги на глядачів, продовжував її вдосконалювати. Що ж стосується М.Гоголя, то є підстави думати, що він підсвідомо розумів ту роль, яку судилося відіграти Т.Шевченку.

Я вже писав про це, тож повторюся лише з огляду на важливість згаданої обставини. Йдеться про один із важливих мотивів розмови М.Гоголя та О.Бодяньського, що стосувався Т.Шевченка й відомий у викладі Г.Данилевського. Прикметно, що в цьому діалозі Гоголь чомусь заговорив про пророчий потенціал мови, обстоюючи переваги російської: “ мова Пушкіна є євангелієм для всіх християн, лютеран, гернгуттерів”. А потім знову вийшов на улюблену тему: “Поезія — голос пророка. Її стих повинен зцілювати наші сумніви, підносити нас, повчаючи вічних істин любові до ближнього і прощаючи ворогам. Це — труба пречистого архангела...” І далі подано звичний для Гоголя пасаж: “Кожний, хто пише тепер, повинен думати не про розбрат, він повинен, перш за все, поставити себе перед Тим, Хто дав нам вічне людське слово”²³. Наявність словесних формул — “поезія — голос пророка”, “труба пречистого архангела” — видається не випадковою. Чи не сперечався Гоголь із самим собою, передчуваючи, хто насправді стане істинним пророком свого народу? Гоголь знав поезію Тараса Шевченка, про що свідчить той же мемуарист. У спогадах “Моє знайомство з Гоголем”, вміщених на сторінках “Северной пчелы”, Г.Данилевський зазначав: “Безсмертний Гоголь писав “Тараса Бульбу” і “Старосвітських поміщиків” російською, а водночас був зачарований піснями “Кобзаря” і “Гайдамаків”²⁴. Певно, що співрозмовники порушували цю тему й раніше. Саме О.Бодяньський ще 1844 р. назвав Шевченка в листі до нього “поводирем усіх нас”²⁵, і його вразила скептична оцінка Шевченка Гоголем: “Заперечувати значення поета! Певно, не з тієї ноги сьогодні встав”²⁶.

Для Гоголя це було болюче питання, що резонувало з його поразкою у прагненні стати апостолом нового християнського Преображення.

Тому він продовжує захищати своє творіння — “Вибрані місця”, своєрідне “Євангеліє від Гоголя” — пише “Авторську сповідь”, намагаючись порозумітися зі співвітчизниками. Але поступово втрачає надію досягти цього. Він робить життя заручником високої мети свого слова, а доводячи його істинність, платить власним життям. Це й був, певно, основний урок і основна ідея, що залишилися від апостольства Гоголя. Цю заповідь високого морального ставлення до Слова успадкували і російська, й українська літератури, чії письменники неодноразово наслідували приклад Гоголя: чи був то Олександр Блок, чи Василь Стус.

м. Ніжин

²³ Данилевский Г.П. Знакомство с Гоголем (из литературных воспоминаний) // Сочинения. — СПб., 1901. — Изд. 8-е. — Т.2. — С.99.

²⁴ Цит. за кн.: Крутикова Н.Е. Н.В.Гоголь. Исследования и материалы. — К., 1992. — С.155.

²⁵ Листи до Т.Г.Шевченка (1840–1861). — К., 1962. — С. 31.

²⁶ Данилевский Г.П. Знакомство с Гоголем. — С. 100.

